

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглянуто питання становлення української географічної науки початку ХХ століття, внесок вітчизняних географів у її розвиток.

Останнім часом у світі значно посилилася увага до географічної освіти, її змісту, ролі у формуванні світогляду, загальної культури людей. Важливе місце відводиться шкільній географічній освіті у вихованні підрастаючого покоління. Як одна зі складових духовного становлення особистості, вона передбачає нові підходи, нові шляхи розвитку, удосконалення змісту та технологій побудови навчально-виховного процесу, методологічну переорієнтацію географічної освіти на особистість, що є передумовою активізації інтелектуального потенціалу нації, прогресу науки, піднесення сучасного рівня системи освіти, зростання загальної культури.

Вагомий приріст географічних знань повинен забезпечувати зміст шкільних географічних дисциплін. Виникає потреба у вивченні досягнень географічної науки, знання яких зумовлено необхідністю відновлення втрачених традицій бережливого ставлення до природи, повернення забутих імен вітчизняних географів, перспективою розвитку шкільної географічної освіти. Досягнення нашої вітчизняної географічної науки сприяли тому, що географія стає важливим навчальним предметом у всіх типах шкіл. Початок ХХ століття характеризується посиленням уваги суспільства до вивчення географії.

Питанням становлення та розвитку географії приділяли увагу В.Г. Боднарчук, О.О. Белозоров, К.Г. Воблий, В.С. Гаврилюк, О.Т. Діброва, Д.П. Журавський, В.Д. Заставний, А.А. Краснопольський, В.І. Крокос, О.М. Маринич, С.Л. Рудницький, А.Й. Сиротенко, В.М. Чирвинський, П.Г. Шищенко та ін., є останні публікації Я.І. Жупанського, В.П. Корнеєва, щодо становлення географії в ХХ столітті.

Мета нашої статті – подати аналіз розвитку географічної науки в Україні початку ХХ століття; проаналізувати тенденції розвитку географічних досліджень.

Становлення української національної географії датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Цей період пов'язаний з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка, а також з творчістю С. Рудницького і П. Тутковського – засновників української національної географічної школи. Товариство ім. Шевченка, створене у Львові 1873 р. українцями з Наддніпрянщини і Галичини під керівництвом О. Кониського, по суті, відіграло роль Національної академії наук. У 1893 р. зусиллями О. Кониського й В. Антоновича товариство реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка. Першим головою товариства обрано О. Барвінського.

Перші відомі вчені – економ-географи – в Україні з'являються на початку ХХ ст. Їх наукова діяльність пов'язана з традиційною школою Е. Дена, який заснував 1902 р. в Петербурзькому інституті першу в світі кафедру економічної географії. Її представниками в Україні були К.Г. Воблий та Г.Г. Швіттау [1]. К.Г. Воблий закінчив Варшавський університет, працював доцентом, а згодом – професором політичної економії і статистики Київського університету та Київського комерційного інституту. Його наукові праці стосуються статистики, політекономії та конкретної економіки. Серйозні наукові праці створені ним уже в радянський період (1917-1947). Г.Г. Швіттау (1875-1950) після закінчення Петербурзького університету розпочав свою наукову діяльність у галузі економіки і статистики. Він написав підручник "Введення в економічну статистику" (1908), підготував програму Другого Всеросійського перепису населення. В 1911 р. в "Журналі Міністерства освіти" надрукував статтю "Предмет та завдання економічної географії", яка мала важливе значення в осмисленні ролі цієї науки у соціально-економічному розвитку суспільства.

Першим доктором географії в Україні став Г. Величко (1863-1932) – автор багатьох монографій, популярних праць з географії та економіки України.

У 1899-1931 рр. у Львівському університеті працював, а в 1911-1931 рр. завідував кафедрою польський географ та картограф Е. Ромер (1871-1951) – автор численних праць з геоморфології, картографії, географії населення [2].

Дослідження з історії західноукраїнських земель проведені професором Львівського університету Ф. Буяком (1875-1953).

Справжнім творцем української географії став професор кафедри географії Львівського університету (1908 – 1918) С.Л. Рудницький. Він автор перших ґрунтовних наукових робіт українською мовою [3].

У березні 1917 р. у Києві відкрито першу українську гімназію, створено університети в Кам'янці-Подільському і Катеринославі, дев'ять учительських інститутів переведено до категорії вузів, у Києві засновано Українську Педагогічну Академію. Розпочався процес українізації загальноосвітньої і вищої школи. Український народний університет, відкритий 1917 р., перетворено в 1918 р. на Київський державний український університет. У Київському, Харківському, Одеському університетах засновано нові кафедри.

На базі Українського наукового товариства в Києві 14 листопада 1918 р. засновано Українську Академію Наук (УАН), яка стала головним осередком української науки, об'єднавши як існуючі, так і новостворені установи і заклади. Першим президентом УАН було призначено академіка В. Вернадського. Академіками стали також П. Тутковський, М. Туган-Барановський, С. Тимошенко та ін. Наукові установи УАН об'єднувались у три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний, соціально-економічний. При УАН, як і при університетах, діяли наукові товариства.

Географічна наука отримала подальший розвиток, коли в 1918 р. було створено Український геологічний комітет на чолі з відомим геологом В. Лучицьким, згодом реорганізований в Українське геологічне управління, що вивчало геологічну будову території України та сприяло розвитку інших галузей фізичної географії. У цей час академік В. Вернадський організував у Києві геохімічну лабораторію. В. Лучицький і Б. Лічков виконали першу схему гідрогеологічного районування України, В. Чирвинський опублікував книгу "Фосфорити України" і завершив працю "Головні корисні копалини України у зв'язку з її геологічною минувиною". Хоча ще йшла громадянська війна, В. Різніченко досліджував гідрогеологічні умови Волині, М. Безбородько – Український кристалічний щит, Й. Пачоський – флору і фауну України, гідрологічна комісія УАН – питання організації водного господарства України. В інституті економічної кон'юнктури при УАН В. Тимошенко вивчав проблеми сільського господарства України, її місце у світовому господарстві. Важливе значення мала робота з картографування території України. Українське геодезичне управління 1918 р. видало 54 аркуші державної "спеціальної" карти України в масштабі 1:420000 і чотири аркуші карти України в масштабі 1:1050000. Було видано також фізичну карту України П. Тутковського в масштабі 1:1680000. Із великомасштабних видань випущено два плани Києва на 6 аркушах (з горизонталями, українською номенклатурою). Визначними працями того періоду з історичної географії та історичної топографії стали дослідження М. Грушевського ("На порозі нової України. Гадки і мрії"), М. Кордуби ("Територія й населення України") та ін. [4].

Осередками наукових досліджень стали заклади й організації Української Академії Наук, науково-дослідні інститути, кафедри. Українська Академія Наук 1921 р. була перейменована у Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН). Тоді ж до академії приєднано Київську Археологічну комісію, Українське наукове товариство в Києві, Наукову бібліотеку (створена в 1918 р. як Національна бібліотека Української держави), друкарню Києво-Печерської лаври та ін. У 1922-1928 рр. Президентом ВУАН став відомий ботанік і біогеограф В. Липський. Наукові установи ВУАН об'єднувались у три відділи. До історико-філологічного відділу входила і кафедра історичної географії на чолі з О. Грушевським. У цьому відділі виконано кілька досліджень з історичної географії України, які згодом були опубліковані в праці "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті" (т.1, 1928). Природничі географічні дослідження організовувалися фізико-математичним відділом ВУАН. Тут працювала Комісія з вивчення природних багатств України, а також кафедри геології (керівник П. Тутковський), ботаніки (керівник В. Липський) та ін. До відділу входило ще понад два десяткі закладів, зокрема Геологічне товариство, Ботанічне товариство, Акліматизаційний сад, геологічний музей, геологічний кабінет тощо. Праці відділу публікувались у періодичних виданнях ("Геологічні вісті"). Економіко-географічні дослідження концентрувались у соціально-економічному відділі ВУАН. Серед кафедр відділу функціонували кафедри статистики (керівник М. Птуха), економіки, торгівлі й промисловості (керівник К. Воблій), історії народного господарства (керівник В. Левитський). До відділу належав демографічний інститут (керівник М. Птуха), товариство економістів (голова К. Воблій). За 1923-1927 рр. науковий доробок відділу склав 4 томи "Записок соціально-економічного відділу ВУАН". При Академії Наук працювала комісія з вивчення природних багатств України та комісія з розробки проблеми Великого Дніпра.

При Академії Наук, наукових товариствах, вищих навчальних закладах були організовані науково-дослідні інститути. У 1927 р. при ВУАН і Наркоматі освіти засновано науково-дослідний інститут географії та картографії. Діяльність цього інституту пов'язана з творчістю одного із засновників української національної географії С. Рудницького, який очолював його протягом семи років. Окрім того, у складі ВУАН працював Демографічний інститут, а в 1929 р. засновано Інститут Близького Сходу. У 20-30-х рр. існували окремі науково-академічні установи – науково-дослідні кафедри. Вони формально підпорядковувалися Наркоматові освіти або існували незалежно, а фактично були пов'язані з Академією Наук і поєднували наукову роботу з підготовкою наукових кадрів [3].

Учені та фахівці окремих галузей науки об'єднувались у наукові товариства при ВУАН. Збереглися з дореволюційних часів Історичне товариство Нестора Літописця, Київське українське Наукове товариство та ін. Були засновані нові товариства, зокрема Науково-педагогічне, Ботанічне, Геологічне, Економічне, Всеукраїнське етнографічне. Поза Києвом діяло ще близько двох десятків окремих наукових товариств, які виконували роль філій ВУАН. У Харкові працювали заклади природничої секції ВУАН і товариство світознавства; в Одесі – заклади природознавчо-математичної та соціально-історичної секцій, а також Комісія краєзнавства, яка організовувала вивчення природи, побуту, культури і мови населення півдня України і видала 5 випусків Вісника Одеської комісії краєзнавства (1924-1930 рр.). Наукові товариства діяли в Полтаві, Дніпропетровську, Чернігові, Запоріжжі, Миколаєві, Кам'янці-Подільському, Славуті. Науково-краєзнавчі товариства – у Ніжині та Лубнах, у Вінниці – кабінет вивчення Поділля. Працювало Харківське товариство дослідників природи, яке підготувало й опублікувало низку значних наукових праць.

У 20-х рр. у Київському, Одеському, Харківському, Дніпропетровському університетах відкрито географічні (або геолого-географічні) факультети. Невдовзі університети реорганізувались в інститути народної освіти. На той час вузи виконували роль тільки навчальних закладів. Підготовку наукових кадрів вели науково-дослідницькі кафедри.

Як і все життя країни, університетська наука була заполітизована і заорганізована. Скасували академічну автономію вузів – їх підпорядкували Наркоматові освіти. Усіма справами вузів заправляли політкомісари, а ректорів і деканів призначали з числа господарських або партійних функціонерів. Хоча офіційно декларувалося, що "відкрито широкий доступ в аудиторії високої школи для всіх охочих", з початку 20-х років вступ до навчальних закладів став можливим лише за відрядженням партійних, комсомольських чи профспілкових організацій. При вузах створювались підготовчі навчальні заклади для дорослих – робітфаки. Систематично проводилися "чистки". Так, з 1923 до 1925 рр. чисельність студентів в Україні скоротилась із

37,5 тис. до 27,2 тис. чол. Процес українізації у вищій школі йшов формально, а в 30-х рр. припинився зовсім. На початку 20-х рр. у навчальних закладах запроваджено так званий лабораторно-бригадний метод, який не давав змоги перевірити рівень знань кожного студента, тому кваліфікація випускників була невисокою. Реформа вищої школи 1929-32 рр. призвела до уніфікації системи освіти на взірць Російської Федерації, жорсткої централізації управління і повної втрати решток вузівської автономії. Вузи були підпорядковані галузевим відомствам.

На західноукраїнських землях освіта і культура розвивалися ще в складніших умовах. Репресії польського і румунського урядів щодо освіти в Галичині і на Буковині зумовили розвиток приватних шкіл і вищих навчальних закладів. У Львові певний час (1920-1925 рр.) працював таємний Український університет. При польських університетах у Варшаві і Кракові існували кафедри українознавства. У 1921 р. у Відні відкрито Український вільний університет (згодом переведений до Праги), а в 1924 р. у Празі – Український вищий педагогічний інститут ім. Драгоманова. У 1922 р. в Подєбрадах (Чехословаччина) заснована Українська господарська академія. У складі факультетів цієї академії були відділи гідротехнічний, економічний, статистичний. В академії працювали відомі українські вчені – економіст В. Тимошенко, статистик Ф. Щербина, геодезисти Л. Грабина, Л. Фролов та ін. Українські географи в еміграції зробили значний внесок до національної скарбниці, розвивали основні напрями науки, знайомили світ з феноменом українства, збагачували європейську науку і культуру [5].

У 1926 р. засновано Український науковий інститут у Берліні, який поширював деякі відомості про Україну, вивчав її зовнішні економічні та політичні зв'язки. Заснований 1928 р. Український науковий інститут у Варшаві видав ряд наукових праць історичного та економічного характеру: "Карта українських говорів з поясненнями", "Українська людність в СРСР", "Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 17.02.1926 р.", "Сучасні проблеми економіки".

У радянський період географічна наука розвивалася на базі 3 наукових центрів (Київ, Харків, Одеса), в яких працювало 2 доктори і 10 кандидатів наук, та двох центрів за межами УРСР (Львів, Чернівці), де працювали 1 доктор наук і декілька кандидатів наук.

У цей час створюються нові вузи, що мають географічні спеціальності, зокрема Київський інженерно-меліоративний (нині УІВГ в м. Рівному), Донецький інститут народної освіти (тепер Луганський університет). Значна увага приділяється охороні природи. Створюються державні заповідники: Кримський (1920), Лісостеповий ім. Т. Шевченка в Каневі (1924), "Гола пристань", Чорноморський і Азовський (1927), "Дніпровський низ" і "Коростенський бобровий" (1928), "Софіївка" в Умані (1929), що відіграли надзвичайну роль у просвітницькій діяльності.

Організуються наукові та навчальні заклади української діаспори в еміграції: Український вільний університет (Відень, 1921), пізніше переведений до Праги, Українська господарська академія у Подєбрадах (1922), Український науковий інститут у Берліні (1926), Український науковий інститут у Варшаві (1928), Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1929).

Оскільки в СРСР докторських ступенів з 1917 р. не існувало, докторів географічних наук в Україні не було. Г.У. Танфільєв і П.А. Тутковський, які отримали цей ступінь до революції, вже пішли з життя. Єдиним доктором географії в Україні був фізико-географ М.М. Іванчук, котрий досліджував Антарктиду і отримав докторський ступінь у Карловому університеті (Прага, 1925). З 1928 р. він викладав в Інституті географії та картографії та в Харківському університеті [1].

Найвизначнішими науковими досягненнями того часу були праці С.Рудницького – "Фізико-географічна карта України (1918), "Проблеми географії України" (1919), "Огляд національних територій України" і "Українська справа та стан політичної географії"(1922), "Основи землезнавства України. Фізична географія України" (1924), "Основи землезнавства України. Антропогеографія" (1924); М. Кордуби – "Територія та населення України" (1918); К.Г. Воблого – "Економічна географія України" (1919), "Досвід історії бурякоцукрової промисловості СРСР" (1928); Г.О. Кривченка – праці про господарство і зовнішню торгівлю України; "Нариси світового господарства" (1927); В.О. Гериновича – "Нарис економічної географії України" (1920), "Географія України" (1922); Й.К. Пачоського – "Основи фітосоціології" (1921); П.А. Тутковського – "Природна районізація України" (1922), "Ландшафти України в зв'язку з природою і людністю" (1924), "Природна районізація України" та інші.

У 1924 р. відновилоса нагородження вчених за визначні досягнення Російським географічним товариством. Вищу нагороду товариства (раніше Костянтинівська медаль, а з 1946 р. – Велика Золота медаль) отримав Г.Танфільєв (1926) – єдиний з українських географів.

За досягнення в галузі фітогеографії Золотої медалі ім. Ф. Літке удостоєний І. Пачоський (1924), який до того часу вже емігрував до Польщі. Велику Золоту медаль відділення статистики Географічного товариства одержав В.Е. Варзар (1927). У цьому ж році Великою Золотою медаллю був нагороджений за етнографічні дослідження України М. Сумцов.

Серйозно заявили про себе в 30-ті рр. вчені В. Кордт, А. Огієвський, М. Іванчук, Е. Оппоков, С. Лавренко, М. Дмитрієв та ін.

Таким чином, в Україні на початок ХХ ст. сформувався досить потужний науковий потенціал, здатний розв'язувати проблеми всіх галузей географічних знань. Це сприяло розвитку господарства країни. Важливо, що основні ідеї, теоретичні викладки подавалилися в навчально-методичному комплексі з географії (програми, підручники, методики). Дотримання наукового принципу при конструюванні підручників було основною вимогою Міністерства освіти України.

Отже, з метою виявлення тенденцій розвитку вітчизняної географії, досягнень шкільної географічної освіти погляд в історію є досить доцільним. На нашу думку, потребують подальшого дослідження історіографія проблеми, суспільно-політичні та соціально-педагогічні основи, витоки, чинники, які впливають на розвиток географічних досліджень, їх використання в практиці роботи сучасної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Краснопольский А. Отечественные географы (1917 – 1992) Библиографический справочник. – Т. 1. – СПб., 1993. – 234 с.
2. Грубрін Ю. Короткий нарис історії геоморфологічних досліджень рівнинної частини Правобережної України (дореволюційний період) // Фізична географія та геоморфологія. Вип.16. – К., 1976. – 80 с.
3. Рубльов О. Фундатор Української географічної науки (С.Л.Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – 240 с.
4. Жупанський Я. Топографо-картографічні дослідження в Україні в нові часи (кінець XVIII – початок XX ст.) // Вісник геодезії та картографії. – 1994. – № 1. – С. 45-49.
5. Белозоров С. Розвиток вітчизняної географії. – К., 1960. – 80 с.
6. Ващенко А., Горленко Й. Развитие зкономико-географической мысли в Украинской ССР (1917 – 1977 гг.) // Экономическая география. – Вып. 26. – К., 1979. – С. 97-102.

Матеріал надійшов до редакції 17.11.2005 р.

Шоробура И.М. Развитие украинской географической науки (начало XX столетия).

В статье рассматриваются вопросы становления украинской географической науки начала XX столетия, вклад отечественных географов в развитие науки.

Shorobura I. The Development of the Ukrainian Geographical Science in the Early XX Century.

The article deals with the problems of the Ukrainian geographical science formation in the early XX century, as well as with the contribution of the native geographers to the development of the science.